

An Analytical Study of the Types and Functions of Waqf in Barforush Province during the Safavid and Zand Periods, Based on Waqf Deeds (1065 - 1203 AH)

Farshid noroozi¹ , Hamidreza aryanfar²

1. PhD in the history of Islamic Iran, Payam Noor University, Tehran, Iran. Farshidnoroozi20@gmail.com (Corresponding author)
2. Assistant Professor of the History, Culture and Civilization Department of Iran, Iranology Foundation, Tehran, Iran. aryanfar@iranology.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 15 December 2025

Received from revised: 18 December 2025

Accepted: 3 May 2026

Available online: 4 July 2026

Keywords:

Astan Quds Razavi,
Seal Holder,
Engraver,
Seal Vendor,
Archival Documents,
Historical Professions.

Abstract

The institution of waqf (charitable endowment) has long been one of the most enduring socio-economic mechanisms in Iranian society, particularly within urban and semi-urban settings. Throughout different historical periods, waqf served as an effective instrument for sustaining religious, educational, and public services, while also contributing to the social and economic organization of local communities.

In northern Iran, particularly in the province of Barforush, waqf constituted a significant institution in the formation of local social structures, property ownership patterns, and communal religious life. By regulating the allocation and management of endowed assets, waqf played an essential role in sustaining religious activities and influencing the socio-economic dynamics of local society.

Despite the significance of this institution, the local dynamics of waqf formation and its social consequences in Barforush during the pre-Qajar period have received limited scholarly attention. This study seeks to address this gap by providing an analytical examination of the types and functions of waqf endowments in Barforush from the mid-Safavid period to the end of the Zand era.

The primary objective of this study is to analyze the diversity of waqf properties and their functional roles, alongside an examination of the social status and position of the waqf founders (waqifs) who established these endowments. The main research questions of this study are organized around three interrelated dimensions: first, the types of properties endowed in Barforush between 1065 and 1203 AH (1654–1789); second, the religious, educational, and urban functions fulfilled by these endowments; and third, the extent to which these patterns correspond to changes in the social composition of waqf founders during the Safavid and Zand periods.

Methodology

This study adopts an analytical approach to the social history of waqf to analyze the relevant documentary sources. The primary sources of this study consist of surviving waqf

Cite this article: Noroozi, F. (2025). An Analytical Study of the Types and Functions of Waqf in Barforush Province during the Safavid and Zand Periods, Based on Waqf Deeds (1065–1203 AH) (Author retain the copyright). *Journal of Documentary and Archival Studies*, 3(2), 140-158.

© Authors retain the copyright.

Publisher: The Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan-e Quds Razavi.

deeds from Barforush, which are regarded not only as legal instruments but also as social documents reflecting the values, priorities, and material capacities of their founders. Through systematic examination and classification, data were extracted concerning the types of endowed properties, the declared intentions of the waqf founders, their titles or occupations, and the chronological context of each endowment. These data were then analyzed within their broader historical and social contexts, allowing for an interpretation of the various patterns and practices of waqf formation during the period under study.

The findings reveal a significant diversity in both the material forms and functional purposes of waqf in Barforush. The endowed properties included agricultural lands, commercial shops, public bathhouses (hammams), gardens, residential houses, and, in some cases, larger architectural units such as mansions. This diversity reflects the diversified economic structure of Barforush, where agricultural production, market activities, and urban services coexisted and mutually reinforced one another.

From a functional perspective, the waqf deeds reveal a wide range of intended purposes. These include ritual and devotional functions, such as providing food for commemorative ceremonies of Imam Husayn (peace be upon him); educational functions, including financial support for students of religious sciences and the maintenance of schools; religious service functions, such as the repair, lighting, and upkeep of mosques and shrines; and urban-religious functions related to the support of religious personnel and the maintenance of public religious spaces.

A comparison between the Safavid and Zand periods reveals significant differences. During the Safavid era, waqf activity was predominantly associated with individuals holding religious or honorific-administrative titles, and their endowments largely served to reinforce ritual practices and shrine-centered religious life in line with Safavid sectarian policies. In contrast, a broader pattern of social participations is observed the establishment of waqf during the Zand period, as artisans, merchants, and commercial professionals increasingly appeared among benefactors. This shift reflects transformations in Barforush's urban economy. It also highlights the growing importance of waqf as a mechanism for financing educational institutions and sustaining religious and urban infrastructure in a more localized and socially inclusive manner.

This study concludes that waqf in Barforush was more than a purely devotional or charitable practice. Rather, it functioned as a durable social mechanism through which benefactors could consolidate their moral legitimacy and enhance their social standing, while simultaneously securing a lasting economic presence within the urban community. The transformation observed from the late Safavid to the Zand period reflects the adaptability of waqf practices to shifts in social composition and changing civic needs. In this regard, the waqf system in Barforush both mirrored existing social structures and actively contributed to the formation and reproduction of the city's religious, educational, and urban order in the pre-Qajar period.

بررسی تحلیلی نوع و کارکردهای موقوفات ولایت بارفروش در دوره صفوی و زند؛ با تکیه بر اسناد وقفی (۱۰۶۵-۱۲۰۳ ق. - ۱۷۸۸-۱۶۵۴ م.)^۱

فرشید نوروزی^۱، حمیدرضا آریانفر^۲

۱. دکترای تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. Farshidnorozi20@gmail.com
۲. استادیار گروه تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران، بنیاد ایران شناسی، تهران، ایران. arianfar@iranology.ir

چکیده

هدف این پژوهش تبیین نوع و کارکرد موقوفات ولایت بارفروش در دوره صفوی و زند، و تحلیل جایگاه اجتماعی واقفان آن است. پرسش اصلی پژوهش این است که موقوفات ولایت بارفروش در فاصله سال‌های ۱۰۶۵ تا ۱۲۰۳ ق. - ۱۷۸۸-۱۶۵۴ م. چه تنوعی داشته‌اند، چه نیاتی را دنبال می‌کرده‌اند و این الگوها چه نسبتی با ساخت اجتماعی واقفان داشته است. پژوهش حاضر از روش سند پژوهی و رویکرد تاریخ اجتماعی نهاد وقف بهره می‌گیرد و مجموعه‌ای از وقف‌نامه‌های برجای مانده از واقفان ولایت بارفروش را مبنای تحلیل قرار می‌دهد. این اسناد شامل موقوفات گروهی از پیشه‌وران، صاحبان عناوین دینی - اجتماعی و نیز یک زن واقف است. یافته‌ها نشان می‌دهد که موقوفات ولایت بارفروش از نظر نوع، گستره قابل توجهی از زمین، دکان، حمام، باغ، خانه و عمارت را در بر می‌گیرد و از ظرفیت نیز میان امور آیینی (اطعام عزاداران حسینی)، آموزشی (تأمین هزینه مدارس علوم دینی و طلاب)، خدمات مذهبی (تعمیر و روشنایی امامزادگان و مساجد) و نیازهای شهری تنوعی چشمگیر دارد. تحلیل زمانی اسناد بیانگر آن است که در دوره صفوی، وقف بیشتر در اختیار گروه‌های صاحب‌عنوان و وابسته به نهادهای دینی بوده و محوریت آن بر امور آیینی و حمایتی قرار داشته است؛ در حالی که در دوره زند، پیشه‌وران و تجار سهم بیشتری یافته و وقف به سازوکاری مهم برای پشتیبانی مالی از آموزش دینی و نگهداری بناهای شهری تبدیل شده است. نتیجه‌گیری پژوهش تأکید می‌کند که وقف در بارفروش، افزون بر کارکرد عبادی، نقشی پایدار در سامان‌دهی خدمات مذهبی، آموزشی و شهری داشته است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخچه مقاله:

دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۲۴

بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۲۷

پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۳

انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۱۳

کلیدواژه‌ها:

بارفروش،
دوره صفوی - زند،
انواع موقوفات،
جایگاه اجتماعی واقفان،
کارکردهای موقوفات.

۱. اسناد وقف نامه‌های مورد استفاده در این پژوهش، برگرفته از پرونده الکترونیک موقوفات در سامانه جامع موقوفات و بقاع متبرکه سازمان اوقاف و امور خیریه است. همچنین این اسناد تمامی اسناد در دسترس و قابل استفاده برای پژوهشگران در موضوع مورد مطالعه می‌باشد.

استناد: نوروزی، فرشید؛ آریانفر، حمیدرضا (۱۴۰۴). بررسی تحلیلی نوع و کارکردهای موقوفات ولایت بارفروش در دوره صفوی و زند؛ با تکیه بر اسناد وقفی (۱۰۶۵-۱۲۰۳ ق. - ۱۷۸۸-۱۶۵۴ م.). پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، ۳ (۲)، ۱۴۰-۱۵۸.

ناشر: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی نویسنده‌گان.

درآمد

وقف به عنوان نهادی پایدار و تأثیرگذار در جامعه شهری ایران دوره صفوی تا زند، نقش مهمی در سامان‌دهی اقتصادی، مذهبی و آموزشی ایفا می‌کرد. مطالعه موقوفات، علاوه بر روشن‌کردن ابعاد عبادی و خیری وقف، به فهم شبکه‌های اجتماعی و ساخت اجتماعی واقفان کمک می‌کند و نشان می‌دهد چگونه افراد و گروه‌های اجتماعی از طریق این نهاد حضور و اثرگذاری خود را در جامعه تثبیت می‌کردند. ولایت بارفروش^۱ با توجه به ویژگی‌های اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی اش، به ما امکان می‌دهد رابطه میان سرمایه اقتصادی، اعتبار اجتماعی و فعالیت‌های خیری در قالب وقف را بازشناسی نماییم. همچنین، تحلیل جایگاه اجتماعی واقفان نشان می‌دهد که چگونه گروه‌های متنوع اجتماعی-از پیشه‌وران و تجار گرفته تا صاحبان عناوین دینی و اجتماعی و حتی زنان واقف- از طریق وقف حضور خود را تثبیت کرده و نقش فعالانه‌ای در شبکه‌های شهری و مذهبی ایفا کرده‌اند. به این ترتیب، این پژوهش با ترکیب تحلیل اجتماعی، تاریخی و نهادی وقف، نه تنها به درک بهتر کارکردهای شهری و مذهبی موقوفات ولایت بارفروش کمک می‌کند، بلکه نقش این نهاد را در شکل‌دهی و بازتولید ساخت اجتماعی و فرهنگی ولایات پیشاقل‌اجار روشن می‌سازد و بستری برای مطالعات مشابه در سایر شهرها و دوره‌ها فراهم می‌آورد.

هدف اصلی این پژوهش، تحلیل نوع و کارکرد موقوفات بارفروش در فاصله سال‌های ۱۰۶۵ تا ۱۲۰۳ ق. - ۱۷۸۸-۱۶۵۴ م. و بررسی جایگاه اجتماعی واقفان آن است. پرسش اصلی پژوهش آن است که موقوفات بارفروش در این دوره چه تنوعی داشته‌اند، چه کارکردهایی را دنبال می‌کرده‌اند و این الگوها چه نسبتی با ساخت اجتماعی واقفان در دوره‌های صفوی و زند داشته است. پاسخ به این پرسش، علاوه بر پرکردن خلأ مطالعاتی موجود، درک ما از عملکرد وقف به عنوان نهادی چندبعدی-عبادی، آموزشی، شهری و اجتماعی- را در شهرهای متوسط ایران پیشاقل‌اجار تعمیق می‌بخشد.

برای تحلیل نوع و کارکرد موقوفات ولایت بارفروش و بررسی جایگاه اجتماعی واقفان آن، از روش سندپژوهی و رویکرد تاریخ اجتماعی بهره گرفته شده است. این رویکرد امکان می‌دهد تا وقف نه تنها به عنوان یک عمل عبادی، بلکه به عنوان نهادی اجتماعی و اقتصادی تحلیل شود و ارتباط میان ساخت اجتماعی واقفان و اهداف موقوفات مورد ارزیابی قرار گیرد.^۲ داده‌های پژوهش نیز از طریق بازخوانی و استخراج اطلاعات از وقف‌نامه‌های برجای مانده از این دوره جمع‌آوری شده و اطلاعات استخراج شده شامل نوع و گستره موقوفات (زمین، دکان، حمام، باغ، خانه، عمارت)، نیت و کارکرد موقوفات (آیینی، آموزشی، مذهبی، خدمات شهری) و ویژگی‌های اجتماعی واقفان (عنوان، حرفه، جنسیت، وابستگی اجتماعی) بوده است. تحلیل داده‌ها بر اساس رویکرد تاریخ اجتماعی و با استفاده از روش تحلیل محتوا و تحلیل دوره‌ای

۱. حدود جغرافیایی شهر بارفروش در دوره صفوی و زند از شمال به بندر مشهدسر (بابلسر فعلی)، از شرق به شهر ساری از غرب به شهر آمل و از جنوب به منطقه بندپی محدود بود. اهمیت یافتن شهر بابل مربوط به زمان شاه عباس بزرگ است که نام شهر از «بارفروش ده» به «بارفروش» تغییر یافت. تجارت در بارفروش دوره صفوی رونق داشت و این شهر نه تنها مرکز تجاری ایالت مازندران، بلکه یکی از مهم‌ترین شهرهای تجارتی آن زمان محسوب می‌شد. بارفروش در دوره زند به مرکزیت مازندران رسید. جامعه مورد مطالعه مقاله حاضر شامل وقف‌نامه‌های برجای مانده از واقفان بارفروش در فاصله سال‌های ۱۰۶۵ تا ۱۲۰۳ ق. - ۱۷۸۸-۱۶۵۴ م. است.
۲. در این پژوهش، «روش سندپژوهی» به معنای خوانش انتقادی وقف‌نامه‌های تاریخی به مثابه اسناد اجتماعی به کار رفته است. بدین ترتیب، وقف‌نامه‌ها نه صرفاً متونی حقوقی، بلکه حامل اطلاعاتی درباره نوع موقوفه، نیت واقف، شیوه مصرف درآمد، القاب، مشاغل و جایگاه اجتماعی واقفان تلقی شده‌اند. داده‌های استخراج شده از اسناد پس از مقوله‌بندی بر اساس دوره زمانی، نوع موقوفه و کارکردهای آن، در بستر تاریخی خود تفسیر شده‌اند. همچنین «رویکرد تاریخ اجتماعی» در این پژوهش ناظر بر تمرکز بر کنشگران محلی، ساخت اجتماعی واقفان و نیازهای مذهبی، آموزشی و شهری جامعه بارفروش در دوره پیشاقل‌اجار است. در این چارچوب، موقوفات به عنوان ابزاری برای کنش اجتماعی و سامان‌دهی روابط اقتصادی و فرهنگی شهر تحلیل شده‌اند، نه صرفاً بازتابی از سیاست‌های کلان یا ساخت‌های نهادی.

اسناد انجام شد. ابتدا وقف‌نامه‌ها بر اساس نوع دارایی و اهداف موقوفه دسته‌بندی شدند، سپس با تمرکز بر ویژگی‌های اجتماعی واقفان، رابطه میان نوع موقوفه، هدف وقف و جایگاه اجتماعی واقفان بررسی شد. تحلیل زمانی اسناد نیز تغییرات الگوهای وقف و ترکیب اجتماعی واقفان را در دوره‌های صفوی و زند روشن ساخت.

پیشینه پژوهش

مطالعه وقف به عنوان نهادی اجتماعی - اقتصادی و مذهبی در ایران دوران صفوی و زند، از موضوعات مورد توجه محققان تاریخ اجتماعی و اسلامی بوده است. بیشتر تحقیقات پیشین، یا به مراکز شهری بزرگ و اسناد حقوقی و اقتصادی موقوفات پرداخته‌اند، یا تنها به تحلیل کلی کارکردهای عبادی و خیری وقف بسنده کرده‌اند و به رابطه میان ساخت اجتماعی واقفان و اهداف موقوفات توجه کافی نداشته‌اند. خسروی (۱۳۸۴): در مقاله «گزیده‌ای از یکصدسال وقف‌نامه‌نویسی در دوره صفویه»، نشان می‌دهند که ساخت اجتماعی واقفان و تنوع حرفه‌ای آنان از پیشه‌وران و تجار گرفته تا دارندگان عناوین دینی و اجتماعی - تأثیر مستقیم بر نوع و هدف موقوفات داشته است مطالعاتی که عمدتاً به ابعاد فقهی، اقتصادی یا کارکردی وقف پرداخته‌اند. مک‌چسنی (۱۳۸۶)، در مقاله «وقف و سیاست ملی در دوره صفویه (۱۰۱۱-۱۰۲۳ ق.)»، به بررسی منابع موقوفات شاه‌عباس و تحلیل آن از جنبه اهداف سیاست ملی به تجزیه و تحلیل موقوفات از لحاظ امور سیاسی، اعتقادی و اقتصادی پرداخته است. رحیمی‌فر و سعیداف (۱۳۹۲)، در مقاله «موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه به استناد وقف‌نامه‌ها»، به وقف‌نامه‌ها به نقش پیشگام شاهان صفوی در وقف‌های بزرگ اشاره کرده و با تأکید برخی وقف‌های آستان قدس رضوی و بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، موقعیت و طبقات اجتماعی واقفان را بررسی کرده‌اند. شهیدی (۱۳۹۴)، در مقاله «نقش وقف در توسعه آبی و شکل‌گیری فضاهای شهری مشهد در دوره صفویه»، با تکیه بر اسناد مربوط به مسائل مالی و حسابداری موقوفات به نقش وقف در توسعه منابع آبی، گسترش فضاهای درون شهری، مهاجرپذیری و جذب جمعیت در دوره صفوی پرداخته است. طلایی (۱۳۹۷)، در مقاله «سیاست مذهبی صفویان و پیامد آن بر توسعه موقوفات حرم امام رضا (ع)، به بررسی سیاست شاهان صفوی در گسترش فرهنگ وقف و ایجاد موقوفات بقاع متبرک با هدف اشاعه فرهنگ شیعی پرداخته است. شاهان صفوی منابع متعددی برای آستان مقدس در نظر گرفته که از نتایج آن افزایش موقوفات حرم امام رضا بود که در راستای ایجاد مرکزی برای اشاعه فرهنگ شیعه و رونق و تداوم آن بود.

در این بین رویکرد تاریخ اجتماعی وقف نیز مورد توجه بیشتری قرار گرفته است و پژوهشگران مانند حسین مدرسی^۱ و سایر محققان حوزه تاریخ شهری و موقوفات، با تحلیل اسناد وقفی، به بررسی رابطه وقف با ساخت اجتماعی و اقتصادی شهرها پرداخته و در این مطالعات نشان داده‌اند که وقف نه تنها یک عمل عبادی و خیری، بلکه ابزار تثبیت اجتماعی و اقتصادی برای گروه‌های مختلف جامعه بوده است.

با وجود اهمیت این نهاد، مطالعه‌ای جامع که نوع موقوفات، کارکردهای متنوع آن‌ها و جایگاه اجتماعی واقفان را در شهرهای متوسط و کوچک ایران پیش‌اقاچار بررسی کند، محدود است. پیشینه مطالعاتی با محور واقفان ولایت بارفروش در دوره پیش‌اقاچار، نشان می‌دهد که تاکنون موضوع تحلیل محتوای اسناد موقوفات مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است و پژوهشی جامع که به طور نظام‌مند خاستگاه اجتماعی واقفان را در سطح محلی و بر پایه داده‌های اسناد وقفی تحلیل کند، انجام نشده است. پژوهش حاضر ضمن بهره‌گیری از روش سند پژوهی و رویکرد تاریخ اجتماعی وقف، با تمرکز بر موقوفات بارفروش، علاوه بر بررسی نوع و کارکردهای موقوفات، به تحلیل جایگاه اجتماعی واقفان و تغییرات دوره‌ای آن از دوره صفوی تا زند می‌پردازد که می‌تواند هم به توسعه مطالعات شهری و تاریخی وقف کمک کند و هم بینش دقیق‌تری

۱. جهت مطالعه بیشتر رجوع کنید به مقاله آثار و مقاله‌شناسی دکتر حسین مدرسی طباطبائی.

درباره تعامل میان ساخت اجتماعی واقفان و اهداف متنوع وقف ارائه دهد؛ به ویژه در شهرهای کوچک تر که کمتر در پژوهش های پیشین مورد توجه قرار گرفته اند.

ترکیب اجتماعی، جنسیتی و حرفه ای واقفان ولایت بارفروش در دوره صفوی و زند

بررسی وقف نامه های ولایت بارفروش در فاصله سال های ۱۰۶۵ تا ۱۲۰۳ ق. - ۱۷۸۸-۱۶۵۴ م.، تصویری روشن از ترکیب اجتماعی، جنسیتی و حرفه ای واقفان در دوره پیشا قاجاری ارائه می دهد. داده ها نشان می دهند که اکثریت مطلق واقفان این دوره مرد بوده اند و تنها یک مورد مربوط به یک زن واقف، «خویرو خانم زوجیه میرزا علی آبادی» (سند کلاسه ۱۴/خ)، است. این یافته همسو با پژوهش های پیشین است که معتقدند ساختار پاتریارکال (پدرسالارانه) جامعه و محدودیت در مالکیت مستقل، حضور زنان را در عرصه های عمومی وقف کمزنگ کرده بود (راوندی، ۱۳۸۲: ۴۵۰). اگرچه این مورد بیانگر نقش محدود اما مهم زنان در فعالیت های وقف شهری است، اما باید در نظر داشت که زنان این دوره به دلیل سنن اجتماعی نه در مصدر امور اجرایی بودند و نه به طور گسترده فعالیت اقتصادی مستقلی داشتند (ستاری، ۱۳۹۸: ۱۱۲). اما این حضور اندک، با وجود محدودیت های اجتماعی و حقوقی دوره، نشان می دهد که زنان صاحب منزلت و دارای ارتباطات خانوادگی و اجتماعی قوی، توانسته اند در نهاد وقف حضوری فعال و مؤثر داشته باشند و از طریق وقف ملک یا دارایی های خود، بخشی از نفوذ اجتماعی و اقتصادی خانواده و خود را تثبیت کنند.

لقب ها و عناوین واقفان (جدول شماره ۲) نیز نمایانگر جایگاه اجتماعی و منزلت آنان در جامعه شهری هستند. عناوینی مانند خواجه، حاجی، میر، میرزا، امیر و آقا غالباً با طبقه ممتاز، روحانیان صاحب نفوذ یا افراد دارای موقعیت اقتصادی و اجتماعی بالاتر مرتبط بوده اند. برای مثال «منصور خواجه رودگر بارفروش دهی» (سند کلاسه ۴۶/ر) با عنوان «خواجه»، نشانگر جایگاه بالای اجتماعی و احترام ویژه در جامعه شهری است. همچنین حضور عناوینی مانند «حاجی» در اسامی چندین واقف، از جمله «حاجی ابوالحسن زرگر» (سند کلاسه ۳/ق)، «حاج علی بن محمد کاظم» (سند کلاسه ۷/ک)، «حاج محمد مومن» (سند کلاسه ۴۹/م) و «حاج میر محمد بیکائی» (سند کلاسه ۸۱/م)، حاکی از ارتباط آنان با مراسم حج و منزلت دینی و اجتماعی ناشی از انجام فریضه حج است که ارزش اجتماعی قابل توجهی داشت. لقب «میر» و «میرزا» نیز در اسناد مشاهده می شود؛ «میرسید کاوس حسینی لاریجانی بن عبدالوهاب» (سند کلاسه ۵/د) و «میرزا خان بیگ بارفروش» (سند کلاسه ۵۹/م) و «میرزا محمد کریم» (سند کلاسه ۱۲/ک) هر دو نشان دهنده تعلق به طبقه های علمی، اداری یا روحانی با منزلت اجتماعی ویژه هستند، در حالی که لقب «امیر» برای امیر میر عبدالله (سند کلاسه ۱۰۰/الف) نمایانگر جایگاه رسمی و احتمالاً مدیریتی در ساختار قدرت شهری یا محلی است. عنوان «آقا» در آقا کاظم بن حاج محمد مقیم حاجی فکچالی (سند کلاسه ۵/ک) نیز نشان دهنده احترام اجتماعی و تعلق به طبقات برجسته شهری است، و لقب «درویش» برای «درویش علی پور» می تواند نمایانگر تعلق به گروه های روحانی یا صوفیانه و فعالیت در حوزه های مذهبی و اجتماعی باشد.

در مورد شغل واقفان برخی مانند «حاجی ابوالحسن زرگر» (سند کلاسه ۳/ق) به حرفه زرگری اشتغال داشته اند که بازتاب دهنده نقش فعال طبقه تجاری و پیشه وران در وقف شهری است. سایر واقفان، به ویژه کسانی که عناوین علمی یا اداری داشتند، ممکن است به فعالیت های اداری، مذهبی یا آموزشی اشتغال داشته باشند و وقف آنان به عنوان بخشی از تثبیت جایگاه اجتماعی و مشروعیت فردی و خانوادگی عمل می کرده است. این ترکیب شغلی نشان می دهد که وقف در ولایت بارفروش نه تنها یک فعالیت عبادی، بلکه بخشی از استراتژی اجتماعی و ساختاری واقفان برای بازتولید منزلت، اعتبار و حضور اقتصادی در شهر بوده است.

تحلیل دوره ای اسناد نشان می دهد که در دوره صفوی، واقفان بیشتر از میان طبقات صاحب عنوان، روحانیان و

افراد دارای منزلت اجتماعی بالا انتخاب شده‌اند و حضور مردان غالب است. تا جایی که بزرگ‌ترین واقفان دوره، شاهان بودند که در راستای اهداف سیاسی و مذهبی خود، یعنی اشاعهٔ فرقهٔ «ناجیهٔ اثنی عشریه» وقف را در سرلوحهٔ اقدامات خود قرار دادند. اما این اقدامات تحت نام کارهای حکومتی نبود بلکه در زیر چتر وقف، خیرات و مبرات و تهیهٔ توشه‌ای برای آخرت تحقق می‌یافت (احمدی، ۱۳۹۱: ۴۴). با ورود به دورهٔ زند، علاوه بر ادامهٔ این روند، شاهد افزایش حضور طبقات اقتصادی شهری، پیشه‌وران و تجار در عرصهٔ وقف هستیم، که بازتاب‌دهندهٔ گسترش دامنه اجتماعی واقفان و مشارکت گسترده‌تر در فعالیت‌های شهری است. حضور زنان، اگرچه محدود است، اما نقش آن‌ها در تثبیت سرمایه اجتماعی و منزلت خانوادگی غیرقابل چشم‌پوشی است و نشان‌دهنده ظرفیت زنان صاحب منزلت برای تاثیرگذاری در جامعهٔ شهری از طریق نهاد وقف است. در مجموع، ترکیب جنسیتی، عناوین اجتماعی و حرفه واقفان دورهٔ صفوی و زند (جدول شماره ۲)، نشان می‌دهد که وقف در بارفروش نه تنها منعکس‌کنندهٔ وضعیت اقتصادی و مذهبی واقفان بود، بلکه به عنوان ابزار بازتولید قدرت، منزلت اجتماعی و نفوذ شبکه‌ای در جامعهٔ شهری عمل می‌کرد. این تحلیل همچنین گویای تغییرات دوره‌ای و تحولات اجتماعی است؛ از تمرکز اولیهٔ وقف در دست طبقات ممتاز و روحانی در دورهٔ صفوی تا ورود فعال‌تر طبقات اقتصادی و حضور محدود زنان در دورهٔ زند، نمایانگر تحول ساخت اجتماعی و شبکه‌های قدرت شهری در ولایت بارفروش هستند.

جدول ۱: واقفان ولایت بارفروش در دورهٔ صفوی و زند

نام واقف	سال وقف (ق.)	دورهٔ تاریخی
منصور خواجه رودگر بارفروش دهی	۱۰۶۵ ق. - ۱۶۵۴ م	صفوی
حاجی ابوالحسن زرگر بارفروشی	۱۰۸۸ ق. - ۱۶۷۷ م	صفوی
حاج علی بن محمد کاظم	۱۰۹۲ ق. - ۱۶۸۱ م	صفوی
حاج محمد مومن، خود و وصی از جانب دو برادرش حاج محمد امین و عبدالکریم	۱۰۹۸ ق. - ۱۶۸۷ م	صفوی
درویش علی پور	۱۱۰۲ ق. - ۱۶۹۰ م	صفوی
میر سید کاوس حسینی لاریجانی بن عبدالوهاب	۱۱۱۲ ق. - ۱۷۰۰ م	صفوی
میرزا محمد حسین، میرزا محمد امین حسب وصیت والد خویش میرزا خان بیگ بارفروش	۱۱۲۴ ق. - ۱۷۱۲ م	صفوی
میرزا محمد کریم	۱۱۲۷ ق. - ۱۷۱۵ م	صفوی
آقا کاظم بن حاج محمد مقیم حاجی فکچالی	۱۱۷۵ ق. - ۱۷۶۱ م	زندیه
حاج میر محمد بیگانی بارفروشی	۱۱۸۵ ق. - ۱۷۷۱ م	زندیه
امیر میر عبدالله	۱۱۸۹ ق.	زندیه
خوبرو خانم زوجیه میرزا علی آبادی	۱۱۸۹ ق. - ۱۷۷۵ م	زندیه
میرزا احمد	۱۱۹۵ ق. - ۱۷۸۱ م	زندیه

جدول ۲: ترکیب اجتماعی، جنسیتی و حرفه‌ای واقفان ولایت بارفروش در دوره صفوی و زند

نام واقف	جنسیت	لقب	شغل
منصور خواجه رودگر بارفروش دهی	مرد	خواجه	
حاجی ابوالحسن زرگر بارفروشی	مرد	حاجی	زرگر
حاج علی بن محمد کاظم	مرد	حاجی	
حاج محمد مؤمن خود و وصایتاً از جانب دو برادر حاج محمد امین و عبدالکریم	مرد	حاجی	
میر سید کاوس حسینی لاریجانی بن عبدالوهاب	مرد	میر	
میرزا محمد حسین، میرزا محمد امین حسب وصیت والد خویش میرزا خان بیگ بارفروش	مرد	میرزا	
میرزا محمد کریم	مرد	میرزا	
حاج میر محمد بیکائی بارفروشی	مرد	حاجی	
امیر میر عبدالله	مرد	امیر	
خوبرو خانم زوجیه میرزا علی آبادی	زن	خانم	
آقا کاظم بن حاج محمد مقیم حاجی فکچالی	مرد	آقا	
درویش علی پور	مرد	درویش	
میرزا احمد	مرد	میرزا	

مجموعه وقف‌نامه‌های ولایت بارفروش در بازه زمانی ۱۰۶۵ تا ۱۲۰۳ ق. - ۱۷۸۸-۱۶۵۴ م. نشان‌دهنده تنوع گسترده دارایی‌های وقف‌شده و ترکیب اجتماعی متفاوت واقفان است. موقوفات شامل زمین، دکان، باغ، حمام، خانه و عمارت می‌شوند. تحلیل دقیق این اسناد نشان می‌دهد که انتخاب نوع موقوفه بازتاب‌دهنده جایگاه اجتماعی، طبقه اقتصادی و نقش فرد در جامعه شهری بوده و تغییرات دوره‌ای در ترکیب این موقوفات، تصویر روشنی از تحول ساخت اجتماعی و طبقات مشارکت‌کننده در وقف ارائه می‌کند.

جدول ۳: انواع موقوفات ولایت بارفروش در دوره صفوی و زند

نام واقف	موقوفه	نوع موقوفه	سال وقف
منصور خواجه رودگر بارفروش دهی	همگی مساحت پنج جریب زمینی شلتوکزاری دایر واقع در مزرعه نقیب دشت آبدان بن	زمین	۱۰۶۵ ق. - ۱۶۵۴ م
حاجی ابوالحسن زرگر بارفروشی	زمین مشهور به کلیه کمارو نودسیر از جلال ارزک - نصف پنج قطعه - باغ مدرسه النصر در قریه بصرا پانزده جریب - پنج باب دکان اول بازار - چهار باب دکان در قرب حمام شاهی - یک دکان ماهی فروشی	زمین - باغ - دکان	۱۰۸۸ ق. - ۱۶۷۷ م
حاج علی بن محمد کاظم	هشتاد و هشت جریب و ده قفیز - ده قطعه بیست و شش جریب و پنج قفیز هشت دهو - مساحت ۵ جریب در قریه هریکنده - دکانین سرحمام کهنه بازار - دکانین وطویله در برابر میدان سر	زمین - دکان	۱۰۹۲ ق. - ۱۶۸۱ م
حاج محمد مومن خود و وصایت از جانب دو برادر حاج محمد امین و عبدالکریم	تعداد بیست و سه قطعه اراضی شلتوک زاری و غله زاری کلاً به مساحت چهل و هفت جریب و پنج قفیز واقع در بلوک لالا آباد و بابلکان و کرد کلای لالا آباد بتفصیل وقفنامه از دایر و بایر و آبی و خشکه	زمین	۱۰۹۸ ق. - ۱۶۸۷ م
درویش علی پور	کلیه موروثی خود واقف از خشکه و آبی به مساحت دو جریب و شش قفیز واقع در سبزه مشهد سر	زمین	۱۱۰۲ ق. - ۱۶۹۰ م
میر سید کاوس حسینی لاریجانی بن عبدالوهاب	املاک واقع در محلات لاریجان - قطعه زمین مسکویه با عمارت مبنیه در آن واقع در داود کلا - قطعه زمین واقع بابلکان - قطعه زمین واقعه در دو دشت - قطعه زمین واقعه در کلا دشت بابلکان	زمین - عمارت	۱۱۱۲ ق. - ۱۷۰۰ م
میرزا محمد حسین، میرزا محمد امین حسب وصیت والد خویش میرزا خان بیگ بار فروش	ربع اراضی کتان زار و کتلوم و موزوکوتی بانضمام خشکه غله زاری قاهه و خانقاهه واقفات در تلیکاران جلال ارزک - دو سهم از پنج سهم از قریه ابوالحسن کلا گنجوروز - دو سهم از پنج سهم قریه اسپو کلا بانضمام نصف از کل قریه سرخه کلای لاله آباد - سه باب دکان بازار - ربع تمامی مساحت نه قطعه اراضی شالیزاری واقعات در کفشگر کلای بلوک بیشه	زمین - دکان	۱۱۲۴ ق. - ۱۷۱۲ م
محمد کریم	مقدار دو دانگ مشاع از شش دانگ یک باب حمام واقع در محله چهارشنبه	حمام	۱۱۲۷ ق. - ۱۷۱۵ م
آقا کاظم بن حاج محمد مقیم حاجی فکچالی	یک باب دکان غرب بازار بارفروش جنب مدرسه قادریه - ۱۴ من مرتع معروف به حسینه بن در بیلاق - مرتع کزکین (رجه) در بندپی غربی	دکان	۱۱۷۵ ق. - ۱۷۶۱ م

پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، سال ۳، دوره جدید، شماره ۲، ۱۴۰۴

حاج میر محمد بیگانی بار فروشی	املاک و دکان: اراضی شلتوک زاری قریه آهنگرکلا ومشهدگنج افروز درکل ۱۵ جریب و شش قفیز دو ثلث آن وقف و یک ثلث شلتوک زاری در قریه مرزناک مشهدگنج افروز ۱۴ جریب و چهار قفیز هفت جریب و سه قفیز رسد ملک نیز هفت جریب و سه قفیز- نصف شلتوک زاری در مرزناک (۸ جریب) چهار جریب وقف و چهار جریب ملک - مساحت چل از زمین خشکه محله اجابن - زمین خشکه در گل اجابن - یکباب دکان سر حمام کاظمیه بانضمام نصف زمین خانقاه - خانه های در سر حمام- دو سهم از ۵ سهم سرا خانه - نصف یکباب سرا خانه	زمین-دکان- خانه	۱۱۸۵ ق.- ۱۷۷۱ م
امیر میر عبدالله	مساحت دو جریب زمین ابی مشهور به چشمه سر بیجا کلاهی جلال ارزک بانضمام چهار چل زمین خشکه زاری	زمین	۱۱۸۹ ق.- ۱۷۷۵ م
خوبرو خانم زوجیه میرزا علی آبادی	تمامی شش دانگ یک باب خانه ملکی متصرفی خود واقع در محله بیاع کلا بار فروش با جمیع توابع ولو احق آن	خانه	۱۱۹۵ ق.- ۱۷۸۱ م
میرزا احمد	سه دانگ مشاعی از شش دانگ حمام در بازار محله	حمام	۱۲۰۳ ق.- ۱۷۸۸ م

زمین: زمین ۹ مورد (اسناد کلاسه ۴۶/ر-۳/ق-۷/ک-۴۹/م-۵/د-۵۹/م-۸۱/م-۱۰۰/الف-۲/د)، بیشترین سهم موقوفات را تشکیل می دهند و عمدتاً در دوره صفوی توسط افراد دارای عنوان، وابسته به نهادهای دینی یا طبقات صاحب منزلت وقف شده اند. این نوع موقوفه نشان دهنده تکیه بر دارایی های پایدار و حفظ موقعیت اجتماعی بلندمدت است. در دوره زند، زمین ها توسط پیشه وران و تجار نیز وقف شده اند، که حاکی از گسترش دامنه اجتماعی واقفان و افزایش مشارکت طبقات اقتصادی شهری است. زمین، علاوه بر ارزش اقتصادی، نشان دهنده استراتژی اجتماعی برای تثبیت منزلت و نفوذ در جامعه شهری بوده است.

دکان: با ۵ مورد (اسناد کلاسه ۳/ق-۷/ک-۵۹/م-۸۱/م-۵/ک)، دکان ها دومین نوع رایج موقوفات هستند. در دوره صفوی، دکان ها عمدتاً توسط افراد دارای عنوان یا وابسته به نهادهای دینی وقف می شدند و سهم طبقات تجاری محدود بود. ورود دوره زندیه، با افزایش مشارکت پیشه وران و تجار، نشان دهنده گسترش شبکه اجتماعی شهری و کاهش تمرکز وقف در دست طبقه روحانی و صاحب عنوان است. وقف دکان بیانگر این واقعیت است که پیشه وران به تدریج نقش فعال در ساخت اجتماعی شهری و توزیع دارایی ها یافته اند و وقف دکان، وسیله ای برای تثبیت موقعیت اجتماعی و ارتباط با جامعه شهری شده است.

باغ: وقف باغ تنها در یک مورد ثبت شده است (سند کلاسه ۳/ق). این انتخاب محدود نشان می دهد که باغ ها ارزش نمادین و اجتماعی بالایی داشتند و به عنوان نمادی از منزلت و اعتبار اجتماعی واقفان عمل می کردند. ترکیب باغ با زمین و دکان بیانگر استراتژی پیچیده واقفان برای تثبیت جایگاه اجتماعی و اقتصادی بلندمدت است و نمایانگر توجه آن ها به حفظ نفوذ و اعتبار در شبکه های اجتماعی شهری بوده است.

حمام: دو مورد حمام وقف شده‌اند (اسناد کلاسه ۱۲/ک-۱/الف). این نوع موقوفه نشان می‌دهد که طبقات مختلف اجتماعی، شامل افراد غیرروحانی، در دوره زند به فعالیت‌های وقف وارد شده‌اند و دامنه انواع موقوفات گسترده‌تر شده است. وقف حمام، به دلیل محدودیت تعداد، نشان‌دهنده انعطاف اجتماعی و تنوع منابع دارایی در ترکیب موقوفات شهری است.

خانه و عمارت: شامل سه مورد است (اسناد کلاسه ۵/د-۸۱/م-۱۴/خ). این نوع موقوفات بیانگر جایگاه اجتماعی بالای واقفان و نقش نمادین دارایی‌های ملکی در تثبیت منزلت است. همچنین، حضور زنان واقف در این نوع موقوفات، گواه مشارکت نسلی و جنسیتی در فعالیت‌های شهری و وقف ملکی است.

تحلیل نوع موقوفات بارفروش مندرج (جدول شماره ۳)، نشان می‌دهد که انتخاب نوع موقوفه ارتباطی مستقیم و تنگاتنگ با جایگاه اجتماعی، طبقه اقتصادی و نقش فرد در جامعه شهری داشته و تغییرات تاریخی این موقوفات بازتاب‌دهنده تحول ساخت اجتماعی واقفان از دوره صفوی به زند است. زمین، با بیشترین تعداد ثبت شده، عمدتاً توسط افراد صاحب عنوان، روحانیان و کسانی که دارای منزلت اجتماعی بالا بوده‌اند، وقف شده است و این امر بیانگر اهمیت زمین به عنوان دارایی پایدار و منبعی برای تثبیت و بازتولید منزلت اجتماعی در جامعه شهری است. زمین نه تنها به عنوان سرمایه اقتصادی، بلکه به مثابه نماد قدرت و اعتبار اجتماعی عمل می‌کرد و انتخاب این نوع موقوفه توسط طبقات صاحب عنوان در دوره صفوی نشان‌دهنده تکیه آن‌ها بر منابع ثابت و قابل اعتماد برای تضمین استمرار حضور و نفوذ اجتماعی بوده است. در دوره زند، زمین به تدریج توسط طبقات شهری مانند پیشه‌وران و تجار نیز وقف شدند که این تحول، گسترش دامنه اجتماعی واقفان و مشارکت گروه‌های اقتصادی در فعالیت‌های وقف را نشان می‌دهد و بیانگر این واقعیت است که وقف زمین، تنها ابزار حفظ منزلت طبقه روحانی یا صاحب عنوان نبوده، بلکه به مرور به وسیله‌ای برای مشارکت فعال‌تر طبقات اقتصادی و ایجاد پیوندهای اجتماعی میان آنان با جامعه شهری تبدیل شده است.

دکان، که دومین نوع رایج موقوفات به شمار می‌رود، نشان‌دهنده ارتباط مستقیم بین فعالیت اقتصادی و منزلت اجتماعی واقفان هستند. در دوره صفوی، دکان‌ها عمدتاً توسط افراد دارای عنوان و وابسته به نهادهای دینی وقف می‌شد و این وقف بیشتر نمایانگر کنترل منابع اقتصادی در دست طبقه محدود و تثبیت جایگاه اجتماعی آن‌ها بود. اما در دوره زند، پیشه‌وران و تجار شهری سهم بیشتری در وقف دکان‌ها یافتند و این تغییر دوره‌ای بیانگر توسعه شبکه‌های اجتماعی و اقتصادی در ولایت بارفروش است. دکان، علاوه بر ایجاد جریان درآمد اقتصادی، وسیله‌ای برای حضور اجتماعی فعال پیشه‌وران و تجار در جامعه شهری بوده و به نوعی بازتولید سرمایه اجتماعی این گروه‌ها را تسهیل می‌کرده است. این تغییرات نشان می‌دهد که وقف دکان از یک ابزار محدود در دست طبقه روحانی و صاحب عنوان به نهادی با مشارکت گسترده‌تر اقتصادی و اجتماعی تبدیل شده و بازتاب‌دهنده تحول ترکیب اجتماعی واقفان در ولایت بارفروش است.

وقف باغ، اگرچه تنها در یک مورد ثبت شده است، اهمیت نمادین و اجتماعی قابل توجهی دارد. باغ، به‌ویژه هنگامی که با دارایی‌های دیگر مانند زمین و دکان ترکیب می‌شد، نمایانگر استراتژی پیچیده و بلندمدت واقفان برای تثبیت جایگاه اجتماعی و اقتصادی بوده است. انتخاب باغ به عنوان موقوفه، نشان‌دهنده توجه واقفان به جنبه‌های نمادین دارایی و ایجاد تصویر اجتماعی برجسته در جامعه شهری است و با ترکیب آن با سایر دارایی‌ها، امکان حفظ موقعیت اجتماعی و اقتصادی واقف برای نسل‌های بعد را فراهم می‌کرد. این استراتژی، نشان می‌دهد که وقف در ولایت بارفروش تنها یک فعالیت عبادی یا اقتصادی نبود، بلکه ابزار مهمی برای تثبیت اعتبار و منزلت اجتماعی در شبکه‌های شهری محسوب می‌شد.

حمام، که در دو مورد وقف شده است، نمونه‌ای از ورود طبقات غیرروحانی و متنوع شهری به عرصه وقف است. در دوره صفوی، تنها یک مورد حمام توسط «محمد کریم» وقف شده است و این امر حاکی از محدودیت طبقات مشارکت‌کننده در انتخاب نوع موقوفه است. در دوره زند، با وقف حمام توسط میرزا احمد، شاهد گسترش دامنه اجتماعی واقفان و افزایش

مشارکت گروه‌های متنوع شهری در انتخاب دارایی‌های وقف هستیم. این روند نشان می‌دهد که نوع موقوفه، در کنار طبقه اجتماعی واقف، بازتابی از تغییرات ساختاری در جامعه شهری است و افزایش تنوع موقوفات در دوره زندگی، نمایانگر انعطاف اجتماعی و ورود گروه‌های اقتصادی و غیرروحانی به نهاد وقف است.

وقف خانه و عمارت (جدول شماره ۳)، نیز تحلیل جالبی از جایگاه اجتماعی واقفان ارائه می‌دهند. سه مورد شامل عمارت «میرسید کاوس حسینی لاریجانی»، خانه «حاج میر محمد بیگانی» و خانه «خوبرو خانم زوجیه میرزا علی آبادی» است که حضور آن‌ها در دوره‌های صفوی و زندیه ثبت شده است. این نوع موقوفات نشان‌دهنده منزلت بالای اجتماعی واقفان است و به‌ویژه در مورد زنان واقف، بیانگر مشارکت محدود ولی مهم زنان در نهاد وقف شهری است. وقف خانه و عمارت، نمادی از جایگاه اجتماعی و اقتصادی بالای واقف و وسیله‌ای برای تثبیت اعتبار خانوادگی و فردی در جامعه شهری بوده است. ترکیب این نوع موقوفات با سایر دارایی‌ها، مانند زمین یا دکان، نشان‌دهنده توجه به ایجاد تداوم اجتماعی و حفظ نفوذ در شبکه‌های شهری است.

تحلیل موقوفات ولایت بارفروش در دوره صفوی و زند نشان می‌دهد که تحول در نوع موقوفات با تغییرات دوره‌ای و شرایط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ارتباط مستقیمی داشته است. در دوره صفوی، بیشتر وقف‌ها شامل زمین و دکان بوده‌اند، که این امر بازتاب‌دهنده ثبات مالکیت و تمرکز دارایی‌ها در اختیار طبقات ممتاز، روحانیان و افراد دارای عنوان اجتماعی است. زمین به عنوان منابع اقتصادی پایدار و قابل اعتماد، و دکان به عنوان مراکز اقتصادی و تجاری، همواره نقش مهمی در تثبیت منزلت اجتماعی واقفان و تأمین درآمدهای بلندمدت وقف‌ها ایفا کرده‌اند. این نوع موقوفات، به دلیل ماهیت پایدار و قابلیت بهره‌برداری اقتصادی، امکان برنامه‌ریزی طولانی‌مدت و اثرگذاری اجتماعی گسترده برای واقفان را فراهم می‌کرد. در دوره صفوی، انتخاب زمین و دکان به عنوان موقوفه علاوه بر ارزش اقتصادی، بازتاب‌دهنده رویکرد محافظه‌کارانه و تثبیت‌کننده منزلت اجتماعی طبقات صاحب‌عنوان نیز بوده است، زیرا این دارایی‌ها کمتر در معرض نوسانات اقتصادی و تهدیدات سیاسی قرار داشت و کنترل و نظارت طولانی‌مدت بر آن‌ها امکان‌پذیر بود.

با ورود به دوره زند، داده‌ها حاکی از افزایش تنوع در نوع موقوفات است. علاوه بر زمین و دکان که همچنان مهم بودند، شاهد ثبت وقف حمام، خانه و عمارت هستیم. این تغییر، نمایانگر گسترش دامنه اجتماعی واقفان و تغییر استراتژی انتخاب نوع دارایی وقف است. وقف حمام، هرچند تعداد محدودی دارد، نشان‌دهنده ورود طبقات شهری، پیشه‌وران و تجار به فعالیت‌های وقف است و بازتاب‌دهنده انعطاف اجتماعی نهاد وقف در پاسخ به نیازهای شهری و خدماتی است. انتخاب خانه و عمارت نیز اهمیت نمادین و اجتماعی بالایی داشته و بیانگر تلاش واقفان برای تثبیت منزلت و اعتبار اجتماعی بلندمدت است. این نوع موقوفات، با توجه به محدودیت تعداد، بیشتر توسط افراد دارای جایگاه اجتماعی بالا یا زنان واقف با نفوذ خانوادگی و اجتماعی وقف شده‌اند، که نشان‌دهنده پیوند قوی میان منزلت اجتماعی و انتخاب نوع موقوفه است.

تفاوت اصلی میان دو دوره، این است که موقوفات صفوی عمدتاً متمرکز بر دارایی‌های اقتصادی و پایدار بوده‌اند، در حالی که موقوفات زندیه تنوع بیشتری داشته و شامل دارایی‌هایی با کارکرد نمادین، اجتماعی و شهری می‌شده‌اند. این تحول نشان می‌دهد که وقف در دوره زندیه، علاوه بر نقش اقتصادی، به ابزاری برای بازتولید سرمایه اجتماعی و تقویت شبکه‌های شهری واقفان تبدیل شده است. انتخاب حمام، خانه و عمارت به عنوان موقوفه، همچنین نمایانگر افزایش توجه به ابعاد نمادین، اجتماعی و شهری دارایی‌ها و تأثیرگذاری مستقیم آن‌ها بر جایگاه واقف در جامعه است.

همچنین، ورود انواع جدید موقوفات در دوره زند، نشان‌دهنده انعطاف نهاد وقف در پاسخ به تغییر شرایط اقتصادی و اجتماعی و گسترش مشارکت طبقات مختلف شهری است. در حالی که در دوره صفوی، وقف عمدتاً محدود به زمین و دکان و تحت کنترل طبقات ممتاز بوده است، دوره زند شاهد حضور فعال پیشه‌وران، تجار و حتی زنان واقف در عرصه وقف است. این تحول نه تنها بیانگر تغییر در نوع دارایی‌های وقف، بلکه بازتاب‌دهنده گسترش شبکه‌های اجتماعی و

مشارکت اقتصادی و اجتماعی طبقات شهری نیز بوده است.

تحلیل یکپارچه موقوفات نشان می‌دهد که نوع موقوفه به عنوان شاخصی از وضعیت اجتماعی و اقتصادی واقف و همچنین تغییرات تاریخی و ساختاری جامعه شهری عمل می‌کرده است. زمین و دکان در دوره صفوی، با تمرکز بر ثبات اقتصادی و پایدار، نشان‌دهنده محافظه‌کاری اجتماعی و تمرکز قدرت در دست طبقات ممتاز بود، در حالی که انواع جدید موقوفات در دوره زند، شامل حمام، خانه و عمارت، نمایانگر تنوع اجتماعی و اقتصادی و گسترش دامنه نفوذ واقفان در جامعه شهری است. این روند همچنین نشان می‌دهد که انتخاب نوع موقوفه، تنها یک تصمیم اقتصادی یا عبادی نبوده، بلکه وسیله‌ای برای تثبیت منزلت، اعتبار و نفوذ اجتماعی در شبکه‌های شهری و خانوادگی بوده است. در مجموع، تحول در نوع موقوفات از دوره صفوی به دوره زند، بازتاب‌دهنده تغییرات ساختاری، اجتماعی و اقتصادی جامعه شهری بارفروش است و نشان می‌دهد که نهاد وقف توانسته خود را با شرایط متغیر اقتصادی و اجتماعی تطبیق دهد. این تحولات، هم از منظر طبقه اجتماعی واقفان و هم از منظر نوع دارایی‌ها، از یک روند تاریخی پویا و تطبیقی حکایت می‌کند و نقش نهاد وقف را فراتر از یک عمل عبادی صرف و در قالب ابزار بازتولید اجتماعی و تثبیت شبکه‌های شهری برجسته می‌سازد.

کارکردهای موقوفات ولایت بارفروش در دوره صفوی و زند

تحلیل نیت‌های واقفان ولایت بارفروش در فاصله سال‌های ۱۰۶۵ تا ۱۲۰۳ ق. - ۱۷۸۸-۱۶۵۴ م. نشان می‌دهد که انتخاب هدف موقوفه ارتباطی مستقیم با جایگاه اجتماعی واقف، طبقه اقتصادی و دوره تاریخی داشته و تغییرات دوره‌ای این نیت‌ها بازتاب‌دهنده تحولات مذهبی، اجتماعی و آموزشی در جامعه شهری است. در دوره صفوی بیشترین نوع مصارف عواید موقوفات مذهبی بوده و واقفان به ایجاد مدارس علمیه اهمیت می‌دادند (ریاحی سامانی، ۱۳۸۷: ۴۰۷). داده‌ها نشان می‌دهند که نیت‌های واقفان عمدتاً در پنج حوزه اصلی متمرکز بوده است: اطعام و عزاداری امام حسین به عنوان نماد شیعی (اسناد کلاسه ۵۹/م-۱۲/ک-۸۱/م-۱/الف)، قرائت قرآن و کمک به قاریان (اسناد کلاسه ۱۴/خ-۵/ک)، تعمیر و روشنایی امامزادگان در جهت مرمت و توسعه زیارتگاه‌های شیعیان (اسناد کلاسه ۵/د-۱۰۰/الف-۲/د)، کمک به تحصیل طلاب علوم دینی (اسناد کلاسه ۴۶/ر-۳/ق-۷/ک-۴۹/م-۵۹/م)، تعمیر مسجد و پرداخت حقوق خادمان (اسناد کلاسه ۳/ق-۷/ک)، و تأمین مخارج مدارس علوم دینی و نیروهای آموزشی (اسناد کلاسه ۳/ق-۷/ک-۴۹/م). این تنوع نیت‌ها، علاوه بر نشان دادن گستره فعالیت‌های مذهبی و آموزشی واقفان، بازتاب‌دهنده پیچیدگی شبکه‌های اجتماعی و اقتصادی و تفاوت‌های دوره‌ای در کارکردهای وقف است.

در دوره صفوی، نیت‌های موقوفات عمدتاً رنگ‌وبوی دینی و آیینی داشته‌اند، چرا که در آغاز دوره شاه اسماعیل اول «صدای حسین و علی (ع) را در سراسر ایران بلند کرد» (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۱۷)، و مذهب شیعه در ایران رسمی گردید. تمرکز ویژه بر امامزادگان، قرائت قرآن و آیین‌های مذهبی رونق یافت که موجب تقویت هویت مذهبی و مشروعیت اجتماعی در جامعه شهری ایران شد. وقف‌های این دوره مرتبط با امامزادگان و عزاداری امام حسین، اطعام و عزاداری، بیانگر نقش وقف در بازتولید مناسک جمعی و حمایت از مراسم آیینی مذهبی بوده است. این نوع نیت‌ها نه تنها جنبه عبادی داشته، بلکه به عنوان ابزار تثبیت جایگاه اجتماعی واقفان صاحب عنوان و روحانی عمل می‌کرده است، زیرا این طبقات از طریق مشارکت در آیین‌های مذهبی و حمایت مالی از امامزادگان، امکان ارتقای منزلت اجتماعی و مشروعیت عمومی خود را به دست می‌آوردند. حضور وقف مرتبط با قرائت قرآن و حمایت از قاریان نیز نشان‌دهنده اهمیت آموزش مذهبی و تداوم دانش دینی در دوره صفوی است و بیانگر پیوند نزدیک میان وقف، مرجعیت دینی و شبکه‌های آموزشی مذهبی است. این روند بازتاب‌دهنده ساختار اجتماعی بسته و تمرکز قدرت و منزلت در دست طبقات ممتاز و روحانی

در این دوره است، زیرا نهاد وقف عمدتاً توسط کسانی اداره و کنترل می‌شده که دارای اعتبار مذهبی و اجتماعی بالا بوده و توانایی حفظ منابع مالی و دارایی‌های وقف را داشته‌اند. لذا نهاد وقف با در دست داشتن امکانات مالی بسیار و نیز دارا بودن صبغه مذهبی جایگاه ویژه‌ای در جامعه داشته و می‌توانسته است تأثیرات دیرپایی بر جامعه بگذارد (لمبتون، ۱۳۶۲: ۲۳۵، صفت گل، ۳۱۲: ۱۳۸۹).

تحلیل تاریخی نشان می‌دهد که نیت‌های دوره صفوی عمدتاً محدود به فعالیت‌های عبادی و آیینی بوده و بخش عمده آن‌ها به پشتیبانی از مراسم مذهبی، امامزادگان و قرائت قرآن اختصاص داشته است. این نوع انتخاب نیت، هم از منظر اقتصادی و هم از منظر اجتماعی، بازتاب‌دهنده تمرکز منابع وقف در اختیار گروه‌های صاحب عنوان و روحانیان و نقش این منابع در تثبیت قدرت، منزلت و شبکه‌های اجتماعی آنان بوده است. در واقع، وقف در دوره صفوی بیش از آنکه بازتاب نیازهای شهری یا آموزشی باشد، وسیله‌ای برای بازتولید هویت مذهبی، مشروعیت اجتماعی و قدرت نمادین واقفان صاحب عنوان به شمار می‌رفته است. این تمرکز بر فعالیت‌های مذهبی و آیینی، همچنین نشان می‌دهد که نهاد وقف در این دوره عمدتاً عملکرد مذهبی - آیینی داشته و نسبت به نیازهای خدمات شهری و آموزشی کمتر توجه می‌کرده است.

در مقایسه، دوره زند تغییرات قابل توجهی در نیت‌های واقفان نشان می‌دهد. در این دوره، علاوه بر استمرار نیت‌های دینی، توجه به مدارس علوم دینی، مساجد و نیروهای خدماتی شهری افزایش یافته است. مشارکت در تأمین مخارج مدارس و حقوق نیروهای آموزشی و خادمان، نشان‌دهنده تحول در جهت تمرکز بر حمایت از نهادهای آموزشی و خدماتی است. این تغییرات بازتاب‌دهنده گسترش دامنه اجتماعی واقفان و ورود گروه‌های اقتصادی شهری و طبقات پیشه‌ور و تاجر به عرصه وقف است. در این دوره، وقف به جای محدود شدن به مناسک آیینی، به ابزار تقویت ساختارهای اجتماعی، آموزشی و شهری تبدیل شده است و به طور همزمان نقش نمادین، اقتصادی و اجتماعی خود را حفظ کرده است.

تحلیل ترکیبی داده‌ها نشان می‌دهد که در دوره زند، نیت‌ها به گونه‌ای تنظیم شده بودند که علاوه بر اهداف مذهبی، پاسخگوی نیازهای محلی و خدماتی جامعه شهری نیز باشند. تعمیر و روشنایی امامزادگان (۳ مورد) همچنان جنبه مذهبی داشته و تداوم هویت مذهبی و مشروعیت اجتماعی واقفان را تضمین می‌کرد، اما مشارکت در مدارس علوم دینی و حمایت از نیروهای آموزشی (۳ مورد) و تعمیر مسجد و پرداخت حقوق خادمان (۲ مورد) نشان‌دهنده توجه به زیرساخت‌های آموزشی و خدمات شهری است که در دوره صفوی کمتر مشاهده می‌شود. این تحول بازتاب‌دهنده انعطاف نهاد وقف در پاسخ به تغییرات اقتصادی و اجتماعی و گسترش دامنه واقفان شهری است؛ به ویژه حضور پیشه‌وران و تاجر در این دوره، نشان‌دهنده ارتباط مستقیم فعالیت اقتصادی و انتخاب نیت وقف و توجه آنان به سرمایه اجتماعی و مشروعیت شهری خود است.

مقایسه دوره‌ای نیت‌ها همچنین نشان می‌دهد که نهاد وقف، علاوه بر وظیفه دینی و عبادی، به تدریج به ابزار مهمی برای بازتولید سرمایه اجتماعی، تثبیت شبکه‌های آموزشی و خدماتی و حمایت از زیرساخت‌های شهری تبدیل شده است. این تحول، رابطه نزدیکی با تغییر ترکیب اجتماعی واقفان دارد؛ در حالی که در دوره صفوی تمرکز وقف‌ها در دست طبقات ممتاز و روحانیان بود، دوره زند مشارکت گروه‌های اقتصادی و حتی حضور محدود زنان نشان‌دهنده گسترش دامنه اجتماعی و تحول در اهداف و نیت‌های وقف است.

تحلیل یکپارچه نیت‌های واقفان (جدول شماره ۴)، نشان می‌دهد که انتخاب هدف موقوفه با جایگاه اجتماعی، دوره تاریخی و ساختار اقتصادی - اجتماعی جامعه شهری همبسته است. نیت‌های دوره صفوی بیشتر جنبه آیینی و دینی داشته و با تثبیت منزلت و مشروعیت اجتماعی طبقات ممتاز و روحانیان مرتبط بوده‌اند، در حالی که نیت‌های دوره زند، ترکیبی از اهداف دینی، آموزشی و خدماتی را نشان می‌دهند که بیانگر گسترش مشارکت طبقات مختلف شهری، توجه به

نیازهای محلی و انعطاف نهاد وقف با شرایط اقتصادی و اجتماعی متغیر است. تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که تحول نیت‌های موقوفات از دوره صفویه به زندیه، بازتاب دهنده تغییرات ساختاری در جامعه شهری، افزایش مشارکت اقتصادی و اجتماعی طبقات متنوع و تطبیق نهاد وقف با نیازهای متغیر شهری و آموزشی است. وقف در ولایت بارفروش نه تنها نمود عمل عبادی و دینی واقفان بوده، بلکه شاخصی از تحولات اجتماعی و اقتصادی جامعه شهری و انعکاس دهنده شبکه‌های قدرت، منزلت و مشروعیت آنان نیز محسوب می‌شده است. به این ترتیب، بررسی نیت‌ها، تصویری روشن از تداوم و تغییر در اهداف وقف، نقش اجتماعی واقفان و تطبیق نهاد وقف با تحولات تاریخی ارائه می‌دهد و اهمیت وقف را فراتر از یک عمل عبادی صرف، در چارچوب بازتولید اجتماعی و تثبیت شبکه‌های شهری برجسته می‌سازد.

جدول ۴: نیات موقوفات ولایت بارفروش در دوره صفوی و زند

نام واقف	نیت	نیت	سال وقف
منصور خواجه رودگر بارفروش دهی	خرجی و نیازمندی‌های طلبه علوم دینی مدرسه روحیه	طلاب علوم دینی	۱۰۶۵ ق. - ۱۶۵۴ م
حاجی ابوالحسن زرگر بارفروشی	بابت خرج و هزینه طلاب مدرسه و مسجد قادریه و مخارج تعمیر بنا و حقوق مدرسین و طلاب و خادم مدرسه قادریه	طلاب علوم دینی - حقوق مدرسین - حقوق خادم مدرسه - تعمیر مدرسه	۱۰۸۸ ق. - ۱۶۷۷ م
حاج علی بن محمد کاظم	تعمیر مسجد و مدرسه کاظمیه و حق تدریس و مدد معاش پیش نماز و مدرس و تهیه فرش و چراغ و حقوق خادم و چراغچی و موزن	تعمیر مسجد - تعمیر مدرسه - حق تدریس مدرس - مدد معاش پیش نماز - تهیه فرش و چراغ مدرسه و مسجد - حقوق خادم - حقوق چراغچی - حقوق موزن	۱۰۹۲ ق. - ۱۶۸۱ م
حاج محمد مومن خود و وصایتا از جانب دو برادر حاج محمد امین و عبدالکریم	احتیاجات ضروری و حقوق طلاب و مدرسین مدرسه دینی قادریه و روحیه تعمیر و عمران دو مدرسه دینی و تهیه فرش، حصیر، سوخت، روشنایی	حقوق طلاب - حقوق مدرسین - تعمیر مدرسه - تهیه فرش - حصیر - سوخت - روشنایی	۱۰۹۸ ق. - ۱۶۸۷ م
درویش علی پور	در آستانه متبرکه مشهد سر طبق سیره و مرسوم قدیم و گذشته	امامزاده	۱۱۰۲ ق. - ۱۶۹۰ م
میر سید کاوس حسینی لاریجانی بن عبدالوهاب	پس از کسر مخارج اعیان رقبات و یک عشر حق التولیه نه عشر بقیه مخارج امامزاده عزیزالله و امامزاده هیبت الله داود کلای بابلکان	مخارج امامزاده	۱۱۱۲ ق. - ۱۷۰۰ م

میرزا محمد حسین، میرزا محمد امین حسب وصیت والد خویش میرزا خان بیگ بارفروش	تعزیه داری سید الشهداء در شب دهه اول محرم با اطعام و روضه خوانی - هزینه تحصیل طلبه مدرسه اطعام و روضه خوانی و قرائت کلام الله برای موصی و والدین - تهیه فرش، چراغ و روشنایی مدرسه	عزاداری، روضه خوانی و اطعام برای امام حسین (ع) - هزینه تحصیل طلاب - تهیه فرش - چراغ و روشنایی مدرسه	۱۱۲۴ ق. - ۱۷۱۲ م
محمد کریم	تعزیه داری سید الشهداء در ایام عاشورای محرم در اتاق بیرونی خانه واقف	عزاداری امام حسین	۱۱۲۷ ق. - ۱۷۱۵ م
آقا کاظم بن حاج محمد مقیم حاجی فکچالی	قرائت همه روزه قرآن سر قبر واقف و پدر در مسجد و مدرسه حاجی کاظم بیگ یا هرجا	قرائت قرآن	۱۱۷۵ ق. - ۱۷۶۱ م
حاج میر محمد بیکائی بارفروشی	تعزیه داری حضرت سید الشهداء (ع) و اجرت تلاوت قرآن بر قبر واقف و روضه خوانی و مرثیه خوانی همراه با آش و	عزاداری و اطعام برای امام حسین	۱۱۸۵ ق. - ۱۷۷۱ م
امیر میر عبدالله	امامزاده عبدالله عسگری (ع) از روشنایی و فرش و تعمیر تکیه و مسجد و سقا تالار	روشنایی و فرش امامزاده - تعمیر مسجد - تعمیر تکیه - تعمیر سقانا تالار	۱۱۸۹ ق. - ۱۷۷۵ م
خوبرو خانم زوجیه میرزا علی آبادی	طلاب علوم دینی و قاریان قرآنی که جهت واقفه تلاوت نمایند	کمک به طلاب علوم دینی - قاریان قرآن	۱۱۹۵ ق. - ۱۷۸۱ م
میرزا احمد	عزاداری ماه محرم	عزاداری	۱۲۰۳ ق. - ۱۷۸۸ م

نتیجه

بررسی موقوفات ولایت بارفروش در فاصله ۱۰۶۵ تا ۱۲۰۳ ق. - ۱۷۸۸ - ۱۶۵۴ م. نشان داد که الگوی وقف در این ولایت نه از یک منطق واحد، بلکه از تعامل سه مؤلفه اصلی شکل گرفته است: ترکیب اجتماعی واقفان، نوع دارایی های وقف شده، و نیت های تعیین شده برای مصرف موقوفات. تحلیل هم زمان این سه مؤلفه، با تکیه بر داده های استخراج شده از جداول موجود در پژوهش، نشان می دهد که نهاد وقف در ولایت بارفروش در هر دوره چگونه به نیازهای واقعی جامعه شهری و توزیع قدرت اجتماعی پاسخ داده است.

نخست، ترکیب اجتماعی واقفان (مطابق جدول ۲) نشان می دهد که در دوره صفوی ۱۰ نفر از ۱۳ واقف شناسایی شده از میان طبقات دارای عنوان (خواجه، حاجی، میر، میرزا) و وابسته به موقعیت های دینی یا اداری بوده اند. این ترکیب اجتماعی، با حضور محدود پیشه وران (مانند زرگر و رودگر) و نبود زنان، نشان دهنده تمرکز وقف در دست گروه هایی است که منزلت اجتماعی آنان در پیوند مستقیم با نهادهای دینی و اداری قرار داشته است. در مقابل، در دوره زندیه، ترکیب واقفان متنوع تر شده و ورود زن واقف (خوبرو خانم زوجیه میرزا علی آبادی) و نقش پررنگ تر پیشه وران و طبقات اقتصادی

شهری، از تغییر در دسترسی گروه‌های اجتماعی به نهاد وقف و گسترش دامنه مشارکت حکایت دارد.

دوم، درباره انواع موقوفات (مطابق جدول ۳) نشان می‌دهد که در دوره صفوی، ۷ مورد از ۹ وقف زمین و بخش غالب دکان‌ها متعلق به طبقات دارای عنوان بوده است. این امر بیانگر ترجیح واقفان صفوی برای وقف دارایی‌های پایدار با بازده اقتصادی تضمین شده است. همچنین، در تمام دوره صفوی تنها یک مورد وقف حمام (محمد کریم، ۱۱۲۷ ق) ثبت شده است، در حالی که در دوره زند یک مورد حمام و دو مورد خانه و عمارت وقف شده است. این تغییر نوع دارایی‌ها نشان می‌دهد که وقف در دوره زندیه به سمت دارایی‌های مرتبط با زندگی شهری و خدمات عمومی حرکت کرده و نقش وقف از انحصار زمین و دکان به سمت دارایی‌های کاربردی‌تر و خدماتی‌تر گسترش یافته است.

سوم، الگوی نیت‌های وقف (مطابق جدول ۴) نشان می‌دهد که در عصر صفوی ۴ مورد از وقف‌ها برای عزاداری امام حسین و ۳ مورد برای مدارس علوم دینی بوده است. این داده‌ها مشخص می‌کند که نیت‌ها عمدتاً در جهت تقویت شبکه‌های آیینی و آموزشی دینی بوده و وقف بیشتر در خدمت تعمیق مشروعیت مذهبی واقفان قرار داشته است. در دوره زند اما الگوی نیت‌ها دچار تنوع شده است: تعمیر مسجد، خدمات امامزادگان، حقوق خادمان، و تأمین روشنایی و فرش، نسبت به دوره قبل سهم بیشتری یافته است. این تغییر به روشنی مشخص می‌کند که وقف در دوره زند، برخلاف دوره صفوی که بیشتر بر مناسک مذهبی متمرکز بود، در جهت رفع نیازهای خدماتی و زیرساختی شهر عمل کرده است. تحلیل تطبیقی سه محور ترکیب اجتماعی واقفان، نوع موقوفات و نیت‌ها نشان می‌دهد که تغییر نقش وقف در ولایت بارفروش بر پایه شاخص‌های مشخص اسنادی قابل ردیابی است. در دوره صفوی، غلبه واقفان دارای عنوان - ۹ تن از مجموع ۹ واقف این دوره با عناوینی چون «خواجه»، «حاجی»، «میر» و «میرزا» - به روشنی نشان می‌دهد که وقف در اختیار طبقات ممتاز و نزدیک به نهادهای دینی بوده است. این گروه‌ها عمدتاً زمین و دکان وقف کرده‌اند؛ چنان‌که از مجموع ۱۲ مورد موقوفه این دوره، ۸ مورد زمین و ۴ مورد دکان است و هیچ موردی از وقف خانه، عمارت یا دارایی‌های شهری خدماتی دیده نمی‌شود (جدول ۳). نیت‌ها نیز تمرکز طبقاتی را تأیید می‌کند: ۴ مورد از نیت‌ها در دوره صفوی مربوط به عزاداری امام حسین (ع) و ۳ مورد مربوط به مدارس علوم دینی است (جدول ۴). چنین هم‌پوشانی میان نوع واقف، نوع موقوفه و نوع نیت نشان می‌دهد که وقف در این دوره عمدتاً برای تثبیت منزلت دینی و تأمین نیازهای آیینی - آموزشی وابسته به ساخت مذهبی شهر مورد استفاده بوده است.

در دوره زند، داده‌ها الگوی متفاوتی را نشان می‌دهد. از ۵ واقف این دوره، سه تن از طبقات اقتصادی شهری (از جمله میر محمد بیگانی بارفروشی و آقا کاظم پیشه‌ور) و یک زن (خوبروخانم زوجیه میرزا علی آبادی) حضور دارند. این تنوع اجتماعی با تغییر نوع موقوفات همسو است: در جدول ۳، وقف حمام (۲ مورد)، خانه (۲ مورد) و عمارت (۱ مورد) تنها در دوره زند مشاهده می‌شود، در حالی که در دوره صفوی تقریباً غایب است. این تغییر نشان می‌دهد که وقف از دارایی‌های صرفاً تولیدی (زمین‌های شلتوک‌زار و دکان‌های بازار) به دارایی‌های متعلق به حیات شهری و خدمات عمومی گسترش یافته است. نیت‌ها نیز این تحول را تأیید می‌کند: در جدول ۴، تعداد ۵ مورد از نیت‌های دوره زندیه مربوط به تعمیر فضاهای مذهبی (مسجد، تکیه، سقاخانه)، روشنایی امامزادگان و حقوق خادمان است؛ نیت‌هایی که در دوره صفوی سهم کمتری داشتند. افزون بر این، تنها در دوره زند است که نیت وقف به «خانه برای سکنای طلاب» یا «تعمیر حمام» دیده می‌شود؛ اموری که نشان‌دهنده پیوند وقف با نیازهای شهری در مقیاس خرد است.

برآیند این داده‌ها نشان می‌دهد که تغییر نقش وقف در ولایت بارفروش نه برداشت کلی، بلکه نتیجه مستقیم دگرگونی در سه سطح قابل اندازه‌گیری است:

تغییر ترکیب طبقاتی واقفان: از ۹ واقف ممتاز صفوی به ترکیبی شامل پیشه‌وران، تجار و یک زن در زندیه؛ ۲. تغییر در نوع دارایی‌ها: از ۸ زمین و ۴ دکان در صفوی به گسترش وقف حمام، خانه و عمارت در زندیه؛ ۳. تغییر در نوع نیت‌ها: ۷ نیت ثبت شده در دوره صفوی، که شامل ۳ نیت آیینی عزاداری و اطعام امام حسین (ع) و ۴ نیت آموزشی - حوزوی برای

طلاب و مدارس دینی به ۶ نیت خدمات مذهبی - شهری، ۳ نیت مربوط به تعمیر مسجد، تکیه، سقاخانه و روشنایی امامزاده، ۲ نیت مربوط به قرائت قرآن و ۱ نیت مرتبط با تعمیر بنای خدماتی مانند حمام در دوره زندیه تبدیل شده است. بنابراین، نقش وقف در ولایت بارفروش در این دو دوره تاریخی تنها زمانی قابل فهم است که این سه سطح به صورت هم‌زمان تحلیل شوند. داده‌ها نشان می‌دهد که در دوره صفوی وقف به عنوان ابزار تثبیت منزلت دینی - اجتماعی طبقات ممتاز عمل می‌کرد، در حالی که در دوره زند همان نهاد با مشارکت طبقات شهری و تنوع دارایی‌ها و نیت‌ها، به ساختاری برای سامان‌دهی امور مذهبی، آموزشی و خدماتی شهر تبدیل شده است. این نتیجه‌گیری مستقیماً از مقایسه کمی و کیفی داده‌ها حاصل می‌شود و نشان می‌دهد که وقف در ولایت بارفروش، به‌ویژه در دوره زندیه، در مرکز کارکردهای اجتماعی و شهری قرار داشته و از مرزهای آیینی دوره صفوی فراتر رفته است.

منابع

آرشیو اسناد سازمان اوقاف و امور خیریه

- سند کلاسه ۴۶/ر، سند کلاسه ۳/ق، سند کلاسه ۷/ک، سند کلاسه ۴۹/م، سند کلاسه ۱۰۰/الف، سند کلاسه ۵/د، سند کلاسه ۵۹/م، سند کلاسه ۱۲/ک، سند کلاسه ۸۱/م، سند کلاسه ۱۴/خ، سند کلاسه ۵/ک، سند کلاسه ۲/د، سند کلاسه ۱/الف.
- احمدی، نزهت (۱۳۹۱)، نهاد وقف در دوره صفوی، مطالعات تاریخ اسلام، ۴(۱۵)، ۴۱-۵۶.
- افشار، ایرج (۱۳۸۴)، ارتباط وقف و تاریخ، وقف میراث جاویدان، ۱۳(۵۰)، ۶۴-۷۱.
- بیاتی، هادی و عباس قدیمی قداری (۱۳۹۹)، تاثیر وقف بر زندگی تهیدستان عصر صفوی، پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۱۰(۳۹)، ۱۰۷-۱۲۴.
- خسروی، محمدعلی (۱۳۸۴)، گزیده‌ای از یکصدسال وقفنامه‌نویسی در دوره صفوی، تهران: بنیاد پژوهش و توسعه وقف.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۸۲). تاریخ اجتماعی ایران (جلد هفتم). تهران: انتشارات نگاه.
- رحیمی‌فر، مهناز و سعیداف، عبدالقهار (۱۳۹۲)، موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه به استناد وقف‌نامه‌ها، فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۴(۱۲)، ۴۱-۶۹.
- رهبریان، محمدرضا (۱۳۹۲)، آثار و مقاله‌شناسی دکتر حسین مدرسی طباطبائی، نشریه آینه پژوهش، ۲۴(۱)، ۷۹-۸۵.
- ریاحی سامانی، نادر (۱۳۷۸)، وقف و سیر تحولات قانون‌گذاری در موقوفات، شیراز: نوید.
- ستاری، جلال. (۱۳۹۸). سیمای زن در فرهنگ ایران. تهران: نشر مرکز.
- صفت‌گل، منصور. (۱۳۸۹). ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- طلایی، زهرا (۱۳۹۷)، سیاست مذهبی صفویان و پیامد آن بر توسعه موقوفات حرم امام رضا (ع)، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی اصفهان، ۱۰(۱)، ۱۲۹-۱۵۲.
- لمبتون، آن. (۱۳۶۲). مالک و زارع در ایران. ترجمه منوچهر امیری. تهران: علمی و فرهنگی.
- فلاندن، اوژن (۱۳۵۶)، سفرنامه اوژن فلاندن به ایران، ترجمه حسین نورصادقی، تهران: انتشارات اشراقی.
- مگچسنی، رابرت (۱۳۸۶)، وقف و سیاست ملی در دوره صفویه، ترجمه گیتی عمادزاده، وقف میراث جاویدان، ۵۷(۵۷)، ۱۰۲-۱۲۲.

References

- Class document 3/q., Class document 7/K., Class document 49/m., Class document 100/A., Class 5/D document., Class document 59/m., Class 12/K document., Class document 81/M., Class document 14/kh., Class document 5/K., Class document 2/d., Class document 1/A.
- Ahmadi, Nozhat (2012), The vaqf Institution in the Safavid Period, Islamic History Studies, 4(15), 41-56 [In Persian].
- Afshar, Iraj (1384), the relationship between endowment and history, endowment of eternal heritage, 13(50), 64-71 [In Persian].
- Biati, cpehadi ve ebas ghdimi ghdari (1399), tasir vaqf bar zandegi tohidaстан asr safavi, pajooshename tarikh eslam, 10(39), 107-124 [In Persian].
- khosroye, mahmadali (1384), gozidegyi az yeksadsal vaqfnamehnevisi dar dorateh safavi, tehran: bonyad pajoohesh ve toseie vaqf [In Persian].
- Ravandi, mortaza. (1382). tarikh ejtemaei iran (jold npaftam). tehran: entesharat negah [In Persian].
- Rahimifar, macpehnaz ve saidaf, abdolghehar (1392), moqei at ejtemaei vaghafan dar asr safooyeh bah estenad vaqf-namegeya, faslnameh tarikh fareang ve tamdan eslami, 4(12), 41-69 [In Persian].
- Rayabrian, mahmadreza (1392), asar ve moghaletshenasi dokter hasin madarsi tabatabaei, nesharie ayne hpajoosh, 24(1), 79-85 [In Persian].
- Riahi samani, nadar (1378), vaqf ve sir tahvalat ghanongozari dar moghoofat, shiraz: navid [In Persian].
- Satari, jalal. (1398). simaye zan dar fareang iran. tehran: neshar markz [In Persian].
- Saftgol, mansur. (1389). sakhtar nehad ve andisheh dini dar iran asr safavi. tehran: khodamat fareangi resa [In Persian].
- Talayi, zahara (1397), siašt mazzehabi safooyan ve piamad an bar toshe moghoofat haram emam reza (e), faslnameh pajooshesaye tarikhi esfahan, 10(1), 129-152 [In Persian].
- Lambton, An. (1362). malk ve zare dar iran. tarjmeh monochehar amiri. tehran: elmi ve farhangi [In Persian].
- Felandan, ojen (1356), safarname ojen felandan bah iran, tarjme hasin noresadeghi, tehran: entesharat esharaghi [In Persian].
- Magachasni, rabarat (1386), vaqf ve siašt moli dar dorat safooyeh, tarjme giti amadzadeh, vaqf miras javidan, (57), 102-122 [In Persian].